

VALUCH TIBOR

A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában* – historiográfiai közelítések

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a munkássággal, a munka világvá-
val kapcsolatos történeti/társadalomtörténeti kutatások az
államszocialista múlt miatt sajátos helyzetbe kerültek Kelet-
Közép-Európában. A régió valamennyi országában hosszabb-
rövidebb időre ideológiailag terheltté vált ez a témakör. Egyes
országokban ennek következtében a témával kapcsolatos kuta-
tások egy időre népszerűtlenné váltak, és lényegében lekerül-
tek a napirendről, máshol pedig éppen ellenkezőleg, a rendszer
működésének megértése, az úgynevezett munkáshatalom, más
kifejezéssel élve a klasszikus szocialista rendszer működési me-
chanizmusainak az értelmezése a munkássággal kapcsolatos
témákat is beemelte önmagában vagy pedig a totalitarizmus
mechanizmusainak, működésének¹ elemzése révén a kutatók
érdeklődésének homlokterébe. Példaként megemlíthető, hogy
amíg Magyarországon a kérdéskör csak sporadikusan, hullám-

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Global Labour History Network
első konferenciáján hangzott el, az indiai Noidában, 2017. március 3–4-én.
A tanulmány a CEU IAS Senior Core Fellowship és az NKFIH-OTKA 116625.
sz. projekt, valamint az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és
szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pro-
jekt támogatásával készült.

¹ Konrad H. JARAUSCH (ed.): *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cul-
tural History of the GDR.* Berghahn Books, New York–Oxford, 1999; Christiane
BRENNER–Peter HEUMOS (Hrsg.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung.
Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1945–1968.* R. Oldenbourg Verlag,
München, 2005. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, 27). 558.

szerűen keltett érdeklődést, addig az egyesített Németországban már a kilencvenes években is kiemelt figyelmet élvezett az egykori NDK munkástársadalmának² történeti vizsgálata. De az is jól látható, hogy amíg Nyugat-Európában, a tengerentúlon és a világ más részein a munka és a munkásság világával kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások erős intézményi és intellektuális háttérrel rendelkezve, labour history³ elnevezéssel, önálló történettudományi részdiszciplínává váltak ez elmúlt évtizedekben, igényt formálva a történeti megközelítések részleges újragondolására, addig Magyarországon és az egykori szocialista országokban koránt sincs erről szó. Kevésbé érzékelhető annak a szemléleti fordulatnak a hatása is, amely a világ más részein előbb új, aztán global labour history néven körvonalazódott, fogalmazódott meg.

Tanulmányomban, nyilván a teljesség igénye nélkül, arra teszek kísérletet, hogy rövid áttekintést adjak a kelet-közép-európai munkássággal kapcsolatos kutatásokról. Többek között arra a kérdésre próbálok választ keresni, miért, milyen szempontból érdekes és sajátos a munkásság társadalomtörténete Kelet-Közép-Európában. Hogyan és miért változott meg a munka és a munkásság világával kapcsolatos történeti elemzések helyzete az utóbbi évtizedekben? Lehet-e egyáltalán nyugat-európai értelemben vett labour historyról beszélni Kelet-Közép-Európában? Miért maradt el, illetve miért maradt részleges a munka világával kapcsolatos új, nyugat-európai tudományos megközelítések, elméletek kelet-közép-európai recepciója, interpretálása? Melyek a fontosabb tudományos eredmények, törekvések, irányok, intézmények és kutatási irányok?

² Lásd Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka–Hartmut Zwahr (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR*. Klett Cotta, Stuttgart, 1994; Peter Hübner–Klaus Tenfelde (Hrsg.): *Arbeiter in der SBZ-DDR*. Klatext Verlag, Essen, 1999; Mary Fulbrook: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. Yale University Press, New Haven, 2005; Linda Fuller: *Where was the working class? Revolution in Eastern Germany*. University of Illinois Press, Chicago, 1999.

³ Az európai labour history intézményi és kutatástörténetét újabban lásd Marcel van der Linden: *The Growth of an European Network of Labor Historians. International Labour and Working Class History*, Fall 2016, 266–273.

Fogalmi közelítések

Ahhoz, hogy a jelenkori kelet-közép-európai munkástörténeti kutatás eredményeit, kérdéseit, historiográfiáját áttekinthessem, nyilvánvalóan röviden össze kell foglalni, miként használok a régió meghatározását, és milyen értelmezései vannak a munka és a munka világa társadalomtörténetének – labour history – az újabb elméleti megközelítésekben. Az általánosan elfogadott megközelítések szerint Kelet-Közép-Európa Közép-Európa keleti felét, a Németország és keleti szláv nyelvterület között elhelyezkedő országokat jelenti. Többféle értelmezése létezik földrajzi, politikai, kulturális szempontok alapján, de többnyire a közép-európai volt szocialista országokat értik rajta. Kulturális és történelmi értelemben Kelet-Közép-Európának tekintik azokat az országokat, amelyek az Elbától keletre találhatóak, de a nyugati kultúrkörhöz tartoznak (a katolikus, illetve kisebb részben a protestáns kereszténység terjedt el). Ez az értelmezés elsősorban az ortodox kelet-európai és balkáni országoktól különíti el a régiót. Más történelmi és politikai szempontok szerint azokat az országokat sorolják ide, amelyekben a második világháborút követően épültek ki a szocialista rendszerek, tehát az 1940-ben megszállt balti országokat, az egykori NDK-t, valamint – Görögország és Törökország kivételével – Délkelet-Európa országait is. Időnként magát a Közép-Európa elnevezést is használják ebben az értelemben. Ez az értelmezés, amely közel áll a Közép- és Kelet-Európa-fogalomhoz, főképp a volt Szovjetuniótól kívánja elkülöníteni az említett országokat.⁴

⁴ A régió történeti fogalmának és történeti fejlődésének értelmezéséhez lásd BIBÓ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: VIDA István (szerk.): *Bibó István válogatott tanulmányai*. II. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 185–266.; Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 138. A kérdéskört újabban Joachim von PUTTKAMER foglalta össze tömören: East Central Europe. *European History Online*. Forrás: <http://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/border-regions/joachim-von-puttkamer-east-central-europe>. (Letöltve: 2017. 05. 23.). Hosszabban pedig Joachim von PUTTKAMER: *Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Oldenbourg Verlag, München, 2010. Az egyik legújabb történeti összegzés: Irina LIVEZEANU–Arpad von KLIMO (eds.): *The Routledge History of East Central Europe since 1700*. Routledge, New York–London, 2017.

A labour history fogalma⁵ általánosabb megközelítésben a széles értelemben vett munka, a munka világának és nem csupán az ipari munkásság, hanem a legkülönbözőbb – szabad, kényszer-, önkéntes, háztartási, reprodukciós, elsősorban nem mezőgazdasági – fizikai munkát végző társadalmi csoportok (társadalom)történetét jelenti. Az úgynevezett régi labour history elsősorban a munkásmozgalom⁶ történetére koncentrált, nemcsak a tematikát, hanem a vizsgált csoportok körét is leszűkítve. A hetvenes–nyolcvanas években az új társadalomtörténet ezzel szemben már túllépett a mozgalmi megközelítésen, és kérdésfeltevésével a fizikai munka társadalmi szerepét, összetevőit, hatásait vizsgálta. Mindkét megközelítésnek közös jellemzője volt, hogy nemzeti keretek között maradt. A munka világával kapcsolatos (társadalom)történeti elemzésekben az ezredfordulót követő években bontakozott ki a legújabb elméleti megközelítés, az úgynevezett globális fordulat, vagy másnéven a global labour historynek nevezett szemléleti, módszertani és elméleti modell. Ennek kitüntetett célja, hogy az emberi élet alapvető tevékenységét jelentő munka 20. század végétől

⁵ A teoretikus kérdéseket elsősorban Marcel van der Linden gondolta újra és fogalmazta meg 2008-as könyvében. Lásd Marcel VAN DER LINDEN: *Workers of the World. Essays toward a global labour History*. Brill, Leiden, 2008. A közép- és kelet-európai munkástörténet egyes historiográfiai kérdéseit újabban Susan Zimmermann dolgozta fel megjelenés alatt álló tanulmányában. Susan ZIMMERMANN: *Historiography on labor in Eastern Europe*. In: Karin HOFMEESTER–Marcel VAN DER LINDEN (eds.): *Handbook: Global History of Work*. Walter de Gruyter Publishers, Munich, 2017. (megjelenés alatt). A munkástörténet magyarországi kérdéseiről Bartha Eszter készített összefoglalást. BARTHA Eszter: *A munkástörténet-írás új perspektívái*. In: BARTHA Eszter–BEZSENYI Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa: Munkás-és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, ELTE Kelet-Európa Történeti Tanszék, 2017. A legújabb irányzatokat és trendeket pedig Leo Lucassen összegezte. Lásd Leo LUCASSEN: *Working together: new directions in global labour history*. *Journal of Global History*, 2016/1. 66–87.

⁶ A munkásmozgalom fogalma és értelme Nyugat- és Kelet-Közép-Európában alapvetően különböző, különösen a 20. század második felében. Nyugaton minden olyan szerveződést, intézményt, szervezetet és megmozdulást a munkásmozgalom tárgykörébe soroltak, amelyek a munkásság érdekvédelmi, politikai, kulturális és társadalmi szerveződését szolgálták. Ezzel szemben régióinkban elsősorban csak a munkásság politikai szerveződését sorolták ide.

megváltozott tartalmának, jellegének megfelelően a munka és a munkavégzés világának (társadalom)történeti elemzését tágabb értelemben a nemzeti kereteken felülemelkedve, globális összefüggésében, makro- és mikroszinten, valamint a történeti változásokra gyakorolt hatását egyaránt vizsgálja.⁷

A munka és a munkásság társadalomtörténetének néhány sajátossága Kelet-Közép-Európában

Globális történeti megközelítésben jól látható, hogy a modern kori, késő 19. és 20. századi Kelet-Közép-Európa társadalmának fejlődése számos ponton eltért mind a kontinens nyugati, mind pedig a keleti régióitól.⁸ Mindez meghatározó módon befolyásolta a munka és a munkások/munkásosztály társadalmi-gazdasági szerepét. A különbségeket a modernizáció és az ipari forradalom/fejlődés megkésettisége, a tőkés viszonyok és a polgári társadalom kialakulásának a részlegessége is jól mutatja. Ezzel együtt a munka világának fejlődése, főbb tartalmait tekintve, alapvetően hasonló volt a korszak során a civilizációs és modernizációs centrumot jelentő Nyugat-Európáéhoz.

Szintén fontos különbség és sajátosság, hogy a 20. század közepéig ezek a viszonylag nyitott társadalmak 1945 után, a szovjet érdekszférába kerülve, zárttá váltak, néhány kivételes helyzettől és időszaktól eltekintve – magyar vendégmunkások az NDK-ban a hetvenes években, vietnamiak Csehszlovákiában a nyolcvanas évek elején, kubaiak Magyarországon a nyolcvanas évek közepén – kikerültek a migráció, a munkaerő-áramlás nemzetközi rendszeréből. Az államszocializmus és a tervezettség teljesen átértelmezte a munka szerepét, és gyökeresen

⁷ Marcel VAN DER LINDEN (2007): *Labour History: The Old, the New and the Global*. *African Studies*, 2007/2–3. 169–180.; Marcel VAN DER LINDEN: *Workers of the World. Essays toward a Global Labour History*. Brill, Leiden, 2008; Marcel VAN DER LINDEN: *The Promise and Challenges of Global Labor History*. *International Labor and Working-Class History*, Fall 2012, 57–76.

⁸ Részletesen lásd TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009; Joachim VON PUTTKAMER: *Ostmitteleuropa*. I. m.

átformálta a különböző munkáscsoportok helyzetét, többek között úgy, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása⁹ következtében parasztok millióit kényszerítette nagyon rövid idő alatt arra, hogy ipari munkássá váljanak. 1948–1949 és 1989–1990 között az államszocialista rendszerekben bevezették az általános munkakényszert, és elvileg megvalósították a teljes foglalkoztatottságot.¹⁰ Ez utóbbi azonban a mindennapok gyakorlatában túlfoglalkoztatottságot, rejtett munkanélküliséget jelentett.

Az 1989–1990-es kelet-európai rendszerváltásokat követően viszont ebben a térségben párhuzamosan ment végbe a tervgazdaság megszűntetése és a piacgazdaság intézményeinek létrehozása, a multinacionális tőke megjelenése, a globalizáció és a poszt-, illetve a deindusztrializáció. A radikális politikai, társadalmi, gazdasági átalakulás tömeges munkanélküliséggel járt együtt, a munkanélküliek aránya a régió egyes országaiiban az 1990-es évek közepén megközelítette a 20%-ot, a foglalkozási szerkezet gyökeresen átalakult, az államszocialista korszakban kiemelten fejlesztett nehézipari üzemek többsége megszűnt, kisebb részét privatizálták, a bányák nagyobb részét bezárták.¹¹ A korábban létező munkástársadalom, munkakultúra részben megszűnt. Vagyis látható, hogy a munka világának változásait a 19. század második és a 20. század első felében a modernizációs fáziskésés, a 20. században pedig az ismétlődő rendszerváltások határozták meg. S tulajdonképpen ez az egyetlen olyan régió, ahol az ellentétes irányű és értelmű – kapitalista-államszocialista-kapitalista – rendszerváltozásoknak a munkára és a munkásságra gyakorolt hatását európai viszonyok között tanulmányozni, elemezni lehet.

⁹ Constantin IORDACHI–Arndt BAUERKÄMPER: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. CEU Press, Budapest–New York, 2014. 568.

¹⁰ KORNAI János: *A szocialista rendszer*. HVG, Budapest, 1994; TOMKA Béla: I. m.

¹¹ A posztszocialista átmenet kérdéseire lásd többek között Gil EYAL–Ivan SZELENYI–Eleanor TOWNSLEY: *Making Capitalism Without Capitalists: The new ruling elites in Eastern Europe*. Verso, London, 2008; KRAUSZ Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998; KOVÁCH Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás – a posztszocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

A munkával és a munkásokkal kapcsolatos társadalomtudományi, illetve társadalomtörténeti elemzések a 20. század első felében lényegében mentesek voltak a politikai-ideológiai természetű korlátozásoktól. Az 1948–1949-es kommunista hatalomátvételt követően azonban valamennyi államszocialistává vált Kelet- és Közép-Európai országban átideologizálódtak és egysikűvává váltak a munkássággal – a formális értelemben hatalmon levő uralkodó osztállyal – kapcsolatos történeti, szociológiai kutatások. Elsősorban azért, mert a kommunista pártok, a marxista–leninista ideológia jegyében a munkásságot egyfajta politikai-ideológiai, legitimációs hivatkozási alapnak és – a propaganda szintjén mindenképpen – saját hatalmuk társadalmi bázisának tekintették.¹² Ezekben a rendszerekben a munka és a munkásság kérdése a hivatalos keretek között csakis az ideológiai elvárásoknak megfelelően, a marxista–leninista osztály- és osztályharcos megközelítésben volt értelmezhető. Ennek következtében az 1948/1949–1989/1990 közötti államszocialista rendszerek erősen korlátozott nyilvánosságú tudományos életében – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – általában erősen idealizált elemzések, leírások készültek a kérdésköréről.¹³ Ezeknek a munkáknak a közös jellemvonása az volt, hogy a kommunista hatalomátvételt megelőző időszakban a munka világát kizárólag osztályharcoként, a kizsákmányolás és elnyomás elleni küzdelemként, a nyomorgó városi és agrárproletár-tömegek kilátástalan világaként jelenítették meg, amiben az egyetlen reményt/esélyt/lehetőséget a munkások forradalmi szerveződése, valamint az ennek vezetésére hivatott kommunista párt jelentette. Mindez nem felelt meg a társadalmi tapasztalatoknak és a történelmi tényeknek sem. Szintén meghatározóvá vált ebben

¹² FEHÉR Ferenc–HELLER Ágnes–MÁRKUS György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Budapest, 1991. 434.

¹³ A marxista–leninista osztályszemlélethez lásd BLASKOVITS János–ILLES János: *A munkásosztály fogalma*. In: HALAY Tibor (szerk.): *Tanulmányok a munkásosztályról*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1973. Reálisabb megközelítés volt már a magyar és a lengyel ipari dolgozókról készült összehasonlító vizsgálat eredményeit tartalmazó kötet. KOVÁCS Ferenc (szerk.): *Az ipari dolgozók rétegződése – magyar–lengyel összehasonlítás*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1984.

a diskurzusban a nagyon sajátosan értelmezett munkásmozgalom-történet, amiből lényegében vagy kizárták a nem kommunista – szocialista, szociáldemokrata – szereplőket és történéseket, vagy munkásárulóként, munkásarisztokrataként, a „forradalmi” munkásság ellenségeiként jelenítették meg őket. A munkásmozgalom története ebben a marxista-leninista keretben egyfajta végcél értelmű történetté vált, aminek a lényege: minden, ami a kommunista hatalomátvétel előtt történt, azért volt szükséges, hogy a proletárok forradalma elhozza a kommunista párt vezetésével éppen most megvalósuló szebb jövőt, az osztály nélküli (előbb a szocialista, majd a kommunista) társadalmat. Ez a fajta történelem- és társadalomszemlélet egy idő után erős hitelvesztéssel járt, és csökkentette a munka világa iránti társadalom- és történettudományi érdeklődést. Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek lengyel, magyar szociológiai kutatásai¹⁴ – a mobilitás, ingázás, munkaszervezés, szegénység kapcsán – gyakran szembemelve a hivatalos állásponttal – többnyire realisabb képet adtak a munkásság államszocializmusbeli helyzetéről, viszonyairól. Bár ezek a munkák gyakran csak korlátozott nyilvánosságot kaptak, vagy eleve szamizdatként jelentek meg.

Mivel a kommunista pártok által ellenőrzött társadalomtudományosságban a munkásság tényleges társadalmi helyzete és problémái nem vagy csak ritkán jelentek meg, a témakör minden tárgyilagos/tárgyszerű vizsgálata egyfajta ellenzéki felhangot kapott. Ennek egyik legismertebb magyar példá-

¹⁴ Lásd többek között Jadwiga Sztankis vagy Kemény István írásait. Jadwiga SZTANKIS: *The Dialectics of Socialist Society. Polish Case*. Gendai Sensho, Iwanami Shoten Publishers, Tokyo, 1981; Jadwiga SZTANKIS: *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton University Press, Princeton–New Jersey, 1984; KEMÉNY István: *Magyar munkások 1973*. (kézirat); KEMÉNY István: *A magyarországi cigány lakosság*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976; KEMÉNY István: *Futószalag a motorkerékpárgyárban*. 1975. In: KENEDI János (szerk.): *Profil nélkül*. (szamizdat); KEMÉNY István: *Egy ipari szövetkezet munkásai* (TÖRZSÖK Erikával közösen). Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest, 1977; KEMÉNY István: *A munkások a tudományos-technikai forradalom korában*. Budapest, 1976. (kézirat). Kemény István munkásságának a bibliográfiáját lásd a <http://www.kemenyistvan.hu/01b.html> weboldalon. (Letöltve: 2017. 04. 30.)

ja Haraszti Miklós *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban* című könyve, amiért a hetvenes évek elején perbe is fogták a szerzőt, s a könyv csak külföldön jelenhetett meg.¹⁵ A kommunista hatalom számára kényelmetlenné vált kutatókat emigrációba kényszerítették. Az érme másik oldala viszont az, hogy az államszocialista rendszerek instabilizálódásának időszakában, az 1980-as évek elején-közepén már nyugati kutatókat is beengedtek terepmunkára, erre példa többek között Michael Burawoy és Martha Lampland¹⁶ munkássága.

Az 1989–1990-es rendszerváltásokat követően Közép-Kelet-Európa valamennyi országában megváltoztak a munkássággal kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások feltételei is, ám ezzel egyidejűleg továbbra is mérsékelt maradt a témakör iránti érdeklődés, és elsősorban az egykori szocialista városokra, ipari központokra, Nowa Hutára, Eisenhüttenstadtra, Sztálinvárosra/Dunaújvárosra, Magnyitogorszkra¹⁷ koncentrált. A kutatási tematikákat vizsgálva látható, hogy szinte teljesen eltűnt a munkásmozgalmak történetének a vizsgálata – kivételt ezen a téren lényegében csak a lengyelországi Szolidaritás Szakszervezet, illetve a lengyel kommunista hatalommal szembeni munkásellenállás kérdésköre jelent.¹⁸

¹⁵ HARASZTI Miklós: *A Worker in a Worker's State*. Universe Books, New York, 1978. (*Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Magyar Füzetek Könyvei, Párizs, 1979).

¹⁶ Lásd Martha LAMPLAND: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press, Chicago, 1995; Michael BURAWOY: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. Verso, London, 1995; Michael BURAWOY: *Reflections on the Class Consciousness of Hungarian Steelworkers. Politics and Society*, 1989/17. 1–34.

¹⁷ Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization*. University of California Press, Berkeley, 1995; HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ. A mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest, 2004; Kate LEBOW: *Unfinished Utopia. Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y., 2013; Kinga POŹNIAK: *Nowa Huta – Generations of Change in a Model Socialist Town*. Pittsburg University Press, Pittsburg, 2014.

¹⁸ David OST: *Solidarity and the Politics of Anti-Politics: Opposition and Reform in Poland since 1968*. Temple University Press, Philadelphia, 1991. 250.; Michael H. BERNHARD: *The Origins of Democratization in Poland*. Columbia University Press, New York, 1993. 149.; Timothy GARTON ASH: *The Polish Revolution: Solidarity*. Yale University Press, New Haven, 2002; Kinga POŹNIAK: *Nowa Huta*. I. m. 240.

Az 1990 óta eltelt időszakban, immár a tabuktól és az ideológiai kötöttségektől mentesen zajló kutatások három kiemelt témára koncentráltak: a) a munka és a munkásság átalakulása a kommunista hatalomátvételt megelőző évtizedekben, valamint üzem- és ipartörténet, b) mi történt a munkássággal az államszocializmus alatt?, c) hogyan változtatta meg a munkásságot a közép-kelet-európai rendszerváltás, a piacgazdasághoz történő visszatérés? A három kérdéskör közül talán a legutóbbit övezte a legnagyobb figyelem.

Összegezve: a munkástörténet az 1989–1990-es átmenetet követő évtizedekben a régióban mentesült az ideológiai és politikai kötöttségektől, túlsúlyoktól, de – átmeneti időszakoktól, helyzetektől eltekintve – nem vagy csak részlegesen vált a régió társadalomtudományi, történettudományi, társadalomtörténeti kutatásainak részévé, sokkal inkább az egyéni kutatói érdeklődések és az ezekre épülő laza személyes, kutatói kapcsolódások voltak a jellemzők, semmint a nyugati értelemben vett részdiszciplína intézményesülése. „A munkások iránti tudományos érdeklődés hiánya összefügg az intellektuális légkör megváltozásával, ami jelentősen csökkentette a baloldali alternatívák vonzerejét. A »munkásosztály« mint fogalom minden értelmiségit kínosan emlékeztetett a kommunista legitimációs ideológiára, ami az 1980-as évekre már nemcsak az értelmiség, hanem a munkások körében is hitelét veszítette.”¹⁹

A munkássággal kapcsolatos kérdések a legtöbb kelet-közép-európai országban általában a baloldali politikai és kulturális örökség részét képezték, így fokozatosan kiszorultak a többnyire és/vagy tartósan jobboldali, kormányzati, politikai diskurzusból, pontosabban azok hegemónná válása is segítette ennek a háttérbe szorulását.

Ha azt a kérdést vizsgáljuk, van-e valamilyen viszony a global labour history és a kelet-közép-európai munkástörténet között, akkor látható, hogy az 1989–1990 után szabaddá váló kutatások a régióban többnyire megmaradtak a nemzeti keretek között, esetenként lehet példákat találni a regionális összehason-

¹⁹ BARTHA Eszter: *Egy másik Kelet-Európa*. I. m.

lításra,²⁰ ám a globális megközelítésre csak elvétve. A figyelemre méltó kísérletek közé tartozott az *Arbeiter im Staatssozialismus – Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit* című, 2005-ben megjelentetett, Peter Hübner, Christoph Kleßman és Klaus Tenfelde által szerkesztett gyűjteményes kötet.²¹ Ennek szerzői ugyan többnyire szintén országonkénti esettanulmányokat írtak, ami abból a szempontból hasznos, hogy lehetővé tette a munkáslét kérdéseinek az államszocialista rendszereken belüli összehasonlítását. Ám található benne néhány olyan tanulmány, amely az államszocializmusbeli munka világát tágasabb, globális összefüggésekben vizsgálja. Ezek közé tartozott Mary Fulbrook írása a munkások szociális és politikai konfliktushelyzeteiről, vagy Peter Hübner tanulmánya a szovjet modellről mint politikai konstrukcióról. A kötet huszonhárom elemzést tartalmaz Kelet-Németországról, Lengyelországról, Csehszlovákiáról, Magyarországról, Romániáról és Bulgáriáról, amelyeket az államszocializmus, az ideológia és a valóság, valamint a munka és a munkásság viszonyrendszerének sokoldalú elemzése köti össze, egymás mellé állítva a nemzeti és a regionális, globális vizsgálati szinteket. Ez a könyv a nyilvánvaló szakmai értékein túl azért is fontos, mert függelékében több mint kétszáz tételből álló bibliográfiát tartalmaz a 2005 előtt megjelent munkástörténeti, illetve társadalomtörténeti írásokról országonkénti bontásban. A munkásság történetének az államszocialista korszakbeli sajátosságait újabban egy kínai szerző, Toung Vu foglalta össze a kommunizmus történetét feldolgozó, 2013-ban kiadott, oxfordi kézikönyvben.²²

²⁰ Ezek közé tartozik Bartha Eszter magyarul, majd később angolul is kiadott munkája a keletnémet és a magyar munkásság rendszerváltást követő átalakulásáról. Eszter BARTHA: *Alienating Labour – Workers on the road from socialism to capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn, New York–Oxford, 2013.

²¹ Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Arbeiter im Staatssozialismus – Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2005.

²² Tuong VU: *Workers under Communism: Romance and Reality*. In: Stephen A. SMITH (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*, Oxford University Press, Oxford–New York, 2013.

Ugyancsak fontos, kisebb volumenű összegzési, összehasonlítási kísérlet volt a Mark Pittaway által szerkesztett *Labour in postwar Central and Eastern Europe* című tematikus blokk az *International Labor and Working-Class History* folyóirat 2005. októberi számában, amely magyar, román, cseh esettanulmányokban vizsgálta az 1945 utáni régiós munkástörténet kérdéseit.²³ Ehhez hasonló tematikus összeállítás jelent meg a bochumi Társadalmi Mozgalmak Intézetének a folyóiratában 2007-ben, amelynek a Szovjetunió bányász- és ipari munkás társadalma volt a témája. Az egyik legfrissebb regionális tematikus összeállítás pedig az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának angol nyelvű folyóiratában, az *Intersections. East-European Journal of Society and Politics* 2016/1. számában jelent meg *Towards a New Labour History: Eastern European Perspectives* címmel. A munkásság történetének délkelet-európai kérdéseiről, ezen belül elsősorban az egykori Jugoszláviáról pedig Sabine Rutar a regensburgi Kelet- és Délkelet-Európai Intézet munkatársa készített fgyelemre méltó összegzést.²⁴

Felmerül az a kérdés is: Miben „más” az új munkástörténet és a global labour history, valamint a kelet-közép-európai munkástörténet-írás? Az új munkástörténet-írás interdiszciplináris, és magába olvasztja a történetírás új irányzatait: a történeti antropológiát, a mikrotörténelmet, a gender-tanulmányokat, vagy a szociológiából megismert esettanulmányt. Ennek az új munkástörténet-írásnak fontos része a munkásság társadalmi környezetének, beágyazottságának, családszerkezetének, mindennapi életének, fogyasztásának, etnicitásának a vizsgálata, ennek jegyében a kutatásoknak valamennyi munkáscsoport a célcsoportja lehet, nemcsak a szervezett, férfi munkások csoportjai. Marcel van der Linden hangsúlyozza, hogy csakis

²³ Labor in Postwar Central and Eastern Europe. *International Labor and Working-Class History*, Fall 2005; Moving the Social. *Journal of Social History and the History of Social Movements*, 2007/37; Tanja PENTER: *Sowjetische Bergleute und Industriearbeiter – Neue Forschungen*. Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen. Klartext, Essen, 2008.

²⁴ Sabine RUTAR: Towards a Southeast European History of Labour: Examples from Yugoslavia. In: Sabine RUTAR (ed.): *Beyond the Balkans. Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*. LIT, Münster, 2013.

globális perspektívából érdemes tanulmányozni a munkát és a munkásságot, különösen úgy, hogy ma már szinte minden munkavégzés „globalizálódott”.²⁵ Maga a munkásfogalom is újradefiniálást követel, hiszen az ipari munkát jórészt felváltotta a szolgáltató és a kereskedelmi szektor, és a hagyományos, szervezett, nagyipari munkásosztály szinte teljesen eltűnt Nyugatról és némi fáziskéséssel Keletről is. A szakszervezetek szerepe, a szervezett munkásság arányának csökkenésével együtt mérséklődött, bár ezen a téren Európa nyugati, középső és keleti régióiban egészen más okok húzódnak a háttérben.

Hasonlóan fontos az a felismerés is, hogy nincsen egységes munkásosztály; valójában a munkásságnak nagyon eltérő és sokszínű csoportjairól beszélhetünk. S ebben a változásban a klasszikus ipari munka háttérbe szorulása, a fizikai munka technicizálódása, intellektualizálódása egyaránt fontos szerepet játszott éppen úgy, mint a globalizáció és a posztindusztrializáció.

Ha megnézzük az elmúlt években megjelent írásokat, akkor azt láthatjuk, hogy a régióbeli kutatásokban ennek a szemléleti fordulatnak a hatása egyáltalán nem vagy csak részlegesen érzékelhető. Az elmúlt évtizedek kutatásai többnyire megmaradtak nemzeti keretek között, és az interdiszciplinaritás sem igazán jellemző általában, csak egy-egy résztéma elemzése során találkozhatunk ilyen megközelítésekkel, például az urbanizáció és a munkásság történetének vizsgálata során.

Kelet-Közép-Európában napjainkban a kutatói érdeklődés mérsékeltsége mellett többek között talán azért sem igazán jelentős az új munkástörténet-írás, illetve a global labour history recepciója, mert egyfelől még mindig túlságosan nyomasztó a közelmúlt terhe, és túlságosan sok a feldolgozásra, elemzésre, értelmezésre váró folyamat a munka és a munkásság története kapcsán. Másfelől pedig a nemzeti történeti keretekre koncentráló történetírás dominanciája miatt a globális történetírás

²⁵ Eszter BARTHA: New Perspectives on Labour History: An Interview with Marcel van der Linden. *Intersections, East European Journal of Society and Politics*, 2016/1. Forrás: <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/217> (Letöltve: 2017. 04. 29.)

mint módszertani és szemléleti megközelítés, a munka és a munkásság világának történeti összefüggéseinek és hatásainak az elemzése sem vált a régió egyes országaiban a történetírás meghatározó elemévé. Nyilván szükség van a nemzeti szintű alapkutatásokra ahhoz, hogy a regionális összehasonlítás eredményes lehessen, s mindaz, ami ebben a régióban a modern kor egyes történeti szakaszaiban a munka világában történt, globálisan is értelmezhető legyen, de szükséges és fontos volna az új elméleti és módszertani megközelítések alkalmazása is.

A global labour history szempontjából nyilván az elmúlt évtizedek egyik releváns kérdése volt/lehetett volna az, hogy miként alakult át a munka szerepe, és hogyan változott meg a munkásság helyzete, társadalmi összetétele az államszocializmusból, a tervgazdaságból a globális kapitalizmusba és a piacgazdaságba történő átmenet során előbb a posztszocialista szakaszban a kilencvenes években, majd ezt követően a piaci viszonyok konszolidálódásának periódusában. S bár a tranzitológia irodalma könyvtárnyi, néhány figyelemre méltó kivételtől eltekintve ez a kérdés nem került az érdeklődés középpontjába. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom jelentős része a foglalkoztatáspolitikai, munkanélküliség, foglalkozási viszonyok átalakulásának problémáit állította a középpontba.²⁶ Feltűnő a hosszú időtartalmú monografikus elemzések hiánya is. Az 1989 előtti korszak ellenhatásaként lényegében megszűnt, nem szerveződött újjá a munkásmozgalom-történet. S hiányzik a munkás érdekvédelmi küzdelmek – sztrájkok – és intézmények szisztematikus történeti elemzése is. Ezek a kérdések többnyire érintőlegesen, például az államszocializmus szociálpolitikájának a történeti

²⁶ Lucia KUREKOVA: *From job search to skill search: Political economy of labour migration in Central and Eastern Europe*. PhD-értekezés, CEU, 2011; Wilfred UUNK–Bogdan W. MACH–Karl Ulrich MAYER: *Job mobility in the former East and West Germany: The effects of state socialism and the labour market composition*. *European Sociological Review*, 2005/4. 393–408.; SZALAI Erzsébet: *Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság*. *Kritika*, 2004/9. 2–6. Legújabban lásd Violaine DELTEIL–Vassil NIKOLAEV (eds.): *Labour and Social Transformation in Central and Eastern Europe – Europeanization and beyond*. Routledge, New York–London, 2017.

elemzése során kerültek említésre. Miként az is szembeötlő, hogy a munka és a munkásság történetével foglalkozó munkák csak érintőlegesen foglalkoznak a fogalmi kérdésekkel.

Tudományos intézmények és eredmények napjainkban

1989–1990 nemcsak a politikában, a gazdaságban és a társadalomban okozott változásokat, hanem a tudományban is. Ez egyfelől a tudományos szabadság helyreállítását, másfelől a régi intézményrendszer – vonatkozásában például a kommunista pártok által felügyelt munkásmozgalom-történeti intézetek – teljes vagy részleges felszámolását, ritkábban teljes átalakítását jelentette a Kelet-Közép-Európai országokban. Ez azt is jelentette, hogy lehetővé vált az államszocialista korszak eltitkolt, tabusított történelmének a tudományos kutatása, amibe a munkástörténet is szervesen beletartozott. Mindezzel párhuzamosan tudományos generációváltások is végbementek. A munka világával kapcsolatos kutatások ritkán indukáltak új, önálló, szakosított intézmények létrehozását, sokkal inkább a jelenkor, a társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint a szociológiai kutatások és az ezzel foglalkozó egyetemi tanszékek, kutatóintézetek részeivé váltak. Ezek közül kiemelkedik a CEU Department of History,²⁷ az ELTE Kelet-Európa Tanszéke,²⁸ a regensburgi IOS,²⁹ a potsdami Jelenkor-történeti Kutatóközpont,³⁰ magyar viszonylatban pedig az utóbbi években az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában működő Rework-OTKA kutatócsoport.³¹

Az 1989–1990 óta eltelt több mint két és fél évtized során a régió országaiban a tágabban értelmezett munkásságtörténeti kutatások legfontosabb célja és eredményei közül ki kell emelni a következőket:

²⁷ <http://history.ceu.edu/LaborHistory>. (Letöltve: 2017. 05. 30.)

²⁸ <http://keleteuropa.elte.hu/>. (Letöltve: 2017. 05. 30.)

²⁹ <http://www.ios-regensburg.de/> (Letöltve: 2017. 05. 30.)

³⁰ <http://zzf-potsdam.de/> (Letöltve: 2017. 05. 30.)

³¹ <http://rework-otka.hu/> (Letöltve: 2017.05. 30.)

- a modern kori munkásság kialakulásának és társadalmi tagoltságának a vizsgálata;
- a munkásság társadalmi változásainak elemzése az államszocialista rendszerek kialakulása során;
- a munka, munkásság és az államszocializmus viszonyrendszere, kölcsönhatásai;
- az államszocialista rendszerekkel szembeni munkáellenállás története;
- az egyes munkáscsoportok, munka és a társadalmi nemek viszonyrendszerének vizsgálata;
- a munka és a munkásság átalakulása az 1989–1990-es rendszerváltás során.

Az 1989–1990 óta eltelt két évtized régiós munkástörténetének historiográfiáját a legteljesebben Peter Heumos dolgozta fel és foglalta össze az *International Review of Social History* folyóirat 2010/1. számában megjelent tanulmányában.³² Heumos arra törekedett, hogy Kelet-Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária vonatkozásában áttekintést adjon arról, miként változtak meg a munkásság társadalomtörténetével kapcsolatos megközelítések és értelmezések, illetve összegző és értékelő áttekintést adott az 1989–1990 utáni két évtized releváns szakirodalmáról. A téma iránti tudományos érdeklődés és a tudományos aktivitás szempontjából jelentős különbségeket látott az egyes országok között. A legdinamikusabbnak az egykori NDK társadalom- és munkástörténete iránti érdeklődést tartotta, és azt is hangsúlyozta, hogy a lengyel és a magyar történeti és szociológiai kutatások már 1989 előtt is tudományosan figyelemreméltó teljesítményeket hoztak létre. Ezzel párhuzamosan a cseh és a szlovák kutatói érdeklődést marginalizálnak tartotta, és kritizálta a totalitarizmus-értelmezések túlértékelttségét, a román és a bolgár kutatásokat pedig esetlegesként értékelte.

³² Peter HEUMOS: Workers under Communist Rule: Research in the Former Socialist Countries of Eastern-Central and South-Eastern Europe and in the Federal Republic of Germany. *International Review of Social History* 2010/1. 83–115.

Nyilvánvaló, hogy az adott keretek között nincs lehetőség arra, hogy teljes szakirodalmi és historiográfiai áttekintést adjak. Így most a teljesség igénye nélkül sorolok fel néhány szerzőt és angol, német nyelven is elérhető munkát az elmúlt időszak terméséből. Cseh és szlovák viszonylatban Peter Heumos írásai emelhetők ki,³³ amelyek elsősorban a kommunista hatalomátvételt követő időszak, a sztálinista rendszer csehszlovákiai kialakulásának és működésének a munkásságra gyakorolt hatásaival, illetve a munkásság összetételének változásaival foglalkoztak. A cseh és a szlovák esetben is, hasonlóan más országokhoz, alapvető probléma, hogy viszonylag kevés a nem csupán szlovák és cseh nyelven elérhető munka. Sajnos a felvidéki magyar ipar és munkásság története sem tartozik a frekventált kutatási témák közé sem Trianon előtt, sem pedig azt követően.

Lengyelország esetében a munkáskutatás kapcsán egyfelől a munkásmegmozdulások, sztrájkok, az államszocialista hatalommal szembeni politikai ellenállás kérdései, a Szolidaritás Szakszervezet története, 1956, 1970, 1976, 1980 történeti eseményei, másfelől a munkásság 1950-es évekbeli átalakulása, az urbanizáció és a munkásság, valamint a mindennapi élet kérdései kaptak kiemelt figyelmet. Angol és német nyelven is

³³ Peter HEUMOS: Aspekte des sozialen Milieus der Industriearbeiterschaft in der Tschechoslowakei vom Ende des Zweiten Weltkrieges bis zur Reformbewegung der sechziger Jahre, *Bohemia*, 2001/1–2. 323–362.; Peter HEUMOS: Stalinismus in der Tschechoslowakei. Forschungslage und sozialgeschichtliche Anmerkungen am Beispiel der Industriearbeiterschaft. *Journal of Modern European History*, 2004/1. 2–109.; Peter HEUMOS: State Socialism, Egalitarianism, Collectivism: On the Social Context of Socialist Work Movements in Czechoslovak Industrial and Mining Enterprises, 1945–1965, *International Labor and Working-Class History*, 2005/2. 47–74.; Peter HEUMOS: „Wenn sie sieben Turbinen schaffen, kommt die Musik.” Sozialistische Arbeitsinitiativen und egalitaristische Defensive in tschechoslowakischen Industriebetrieben und Bergwerken 1945–1965. In: Christiane BRENNER–Peter HEUMOS (Hrsg.): Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Oldenbourg Verlag, München, 2005. 133–177.; Peter HEUMOS: „Der Himmel ist hoch, und Prag ist weit!” Sekundäre Machtverhältnisse und organisatorische Entdifferenzierung in tschechoslowakischen Industriebetrieben (1945–1968). In: Annette SCHUHMANN (Hrsg.): Vernetzte Improvisationen. Gesellschaftliche Subsysteme in Ostmitteleuropa und in der DDR. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2008. 21–41.

elérhetőek többek között a munkásellenállás, a munkásság és mindennapi élet történetét elemző Jędrzej Chumiński,³⁴ a mindennapok, a fogyasztás és a lengyel-keletnémet munkásság összehasonlításával is foglalkozó Małgorzata Mazurek³⁵ írásai. A lengyel munkások és a hatalom viszonyának, a munkásság társadalmi miliójének, tradíciójának kérdéseit elemzi Padriac Kenney alapvető jelentőségű monográfiája,³⁶ a legújabb elemzések közül pedig az emblematikussá lett lengyel szocialista város és munkásságának a történetét különböző, történeti és antropológiai megközelítésben feldolgozó Kate Lebow,³⁷ Kinga Poźniak³⁸ könyvei emelhetők ki.

Románia esetében talán a legesetlegesebb a munkástörténet-írás helyzete más régióbeli országokkal összevetve. A kutatások központi kérdéseivé elsősorban az államszocialista rendszer elleni munkásmegmozdulások – 1977, Zsil-völgy, 1987, Brassó – története³⁹ és a munkásság helyzete a diktatúrában és a poszt-

³⁴ Jędrzej CHUMIŃSKI–Krzysztof RUCHNIEWICZ: Arbeiter und Opposition in Polen 1945–1989. In: Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): I. m. 425–451.; Jędrzej CHUMIŃSKI: The Material Situation of Polish Workers between 1945 and 1956. *Studia historiae oeconomicae*, 2014/1. (Vol. 32), 25–48.

³⁵ Małgorzata MAZUREK: From Welfare-State to Self-Welfare: Everyday Opposition among Textile Female Workers, Łódź 1971–1981. In: Jie-Hyun LIM–Karen PETRONE (eds.): *Gender Politics and Mass Dictatorship. Global Perspectives*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011. 278–300.; Małgorzata MAZUREK–Matthew HILTON: Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and Consumer Movement in Poland. *Journal of Contemporary History*, 2007/2. 315–343.; Małgorzata MAZUREK: Billiger und schneller' produzieren – 'genauer und mehr' verarbeiten. Der Alltag in den volkseigenen Betrieben in der Volksrepublik Polen und der DDR Ende der fünfziger bis Anfang der sechziger Jahre. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2004/4. 525–555.; Małgorzata MAZUREK: Das Alltagsleben des sozialistischen Arbeitsbetriebs am Beispiel der 'Rosa-Luxemburg-Werke' in Warschau an der Schwelle der 'kleinen Stabilisierung'. In: Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): I. m. 291–318.

³⁶ Padriac KENNEY: *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950*. Cornell University Press, Ithaca, 1996.

³⁷ Kate LEBOW: *Unfinished Utopia*. I. m.

³⁸ Kinga POŹNIAK: *Nowa Huta*. I. m.

³⁹ Dragos PETRESCU: Workers and Peasant-Workers in a Working Class 'Paradise': Patterns of Working Class Protest in Communist Romania. In: Peter HÜBNER–Christoph KLESSMANN–Klaus TENFELDE (Hrsg.): I. m. 119–140.

szocializmusban problémakörei váltak. A posztszocialista átalakulás társadalmi és kulturális folyamatait elemezte David Kideckel monográfiája.⁴⁰ Az újabb, az államszocialista korszak romániai munkástörténetével kapcsolatos munkák közül pedig a fiatal generációhoz tartozó Alina-Sandra Cucu⁴¹ és Adrian Grama⁴² kutatásai emelhetők ki. Az erdélyi ipar- és munkáságtörténet kapcsán a 19. századra, a dualizmusra, illetve a Trianon előtt időszakra vonatkozóan mindenképpen meg kell említeni Nagy Róbertnek, a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Történeti Intézet kutatójának a munkásságát is.⁴³

Romániával ellentétben az egykori Kelet-Németország vonatkozásában viszont igen kiterjedtek voltak a munkásság történetével kapcsolatos kutatások, részben önmagában, részben pedig kelet- és nyugatnémet összehasonlításban, illetve össznémet társadalomtörténeti elemzések keretében. A kutatások többek között a terv- és a piacgazdaság eltérő körülményeinek munkásságra gyakorolt hatását, a munkásság társadalmi összetételének, életkörülményeinek, szociális miliójének a kérdé-

⁴⁰ David A. KIDECKEL: *Getting by in Postsocialist Romania: Labour, the Body and Working-Class Culture*. Indiana University Press, Bloomington, 2008.

⁴¹ Alina-Sandra CUCU: *Producing knowledge in productive spaces: ethnography and planning in early socialist Romania*. *Economy and Society*, 2014/2. 211–232.; Alina-Sandra CUCU: *Planning the state: Labour and the making of industrial socialism in Romania, 1944–1955*. PhD-értekezés. Kézirat. 2014

⁴² Lásd Adrian GRAMA: *Laboring Along: Industrial Workers and the Making of Postwar Romania (1944–1955)*. PhD-értekezés. Kézirat. 2016.

⁴³ Róbert NAGY: *The Demographic Changes and the Industrial Workers of Cluj between 1890–1948*. In: Ioan BOLOVAN–Rudolf GRÄF–Harald HEPPNER–Ioan LUMPERDEAN (eds.): *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918). The Example of the Habsburg Monarchy, Transylvanian Review*, 2009. Supplement No. 1, 2009. 51–58.; Róbert NAGY: *The Ethnic, Religious and Geographical Origin of the Industrial Workforce of Kolozsvár/Cluj between 1896 and 1940*. In: Attila Gábor HUNYADI (ed.): *State and Minority in Transylvania, 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*. Columbia University Press, New York, 2012. 114–136.; NAGY Róbert: *Iparosodás és migráció: a kolozsvári és a Zsil-völgyi munkásság etnikai és felekezeti összetétele, valamint születési hely szerinti származása (1896–1939)*. In: NAGY Róbert–RÜSZ-FOGARASI Enikő (szerk.): *Ablakok a múltba*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2012. 204–231.

seit elemezték,⁴⁴ s ugyancsak kiterjedt tudományos elemzések vizsgálták az 1953-as munkásfelkelés történetét is.⁴⁵

A magyar munkástörténet-írásban⁴⁶ kétségtelenül némi fordulat látható, amely részben korábbi kutatások sikeres lezárulásának, részben pedig új kutatói pályák kibontakozásának a következménye. A kétezres években folytatott kutatások fontos eredményei közé tartoznak többek között Horváth Sándor,⁴⁷ a fiatalon elhunyt Mark Pittaway⁴⁸ alapművé vált monográfiája és Bartha Eszter⁴⁹ könyvei, továbbá Deáky Zita hiánypótló műve⁵⁰ a gyermekmunkáról. A kutatások a 2010-es években újabb lendületet kaptak, számos fontos elemzés, összegzés⁵¹ készült, fiatal kutatók léptek a színre, és védtek meg doktori disszertáció-

⁴⁴ Michael VESTER–Michael HOFMAN–Irene ZIERKE (Hrsg.): *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung*. Bund Verlag, Köln, 1995; Hartmut KALBLE–Jürgen KOCKA–Hartmut ZWAHR (Hrsg.): I. m.; Alf LÜDTKE–William TEMPLER: *Polymorphous Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life. International Review of Social History*, 1993/S1. 39–84.; Christoph KLESSMANN: *Arbeiter im 'Arbeiterstaat' DDR. Deutsche Traditionen, sowjetisches Modell, westdeutsches Magnetfeld 1945–1971*. Dietz Verlag, Bonn, 2007., Patrick MAJOR–Jonathan OSMOND (eds.): *The Workers' and Peasants' State*. Manchester University Press, Manchester, 2002; Linda FULLER: *Where was the working class? Revolution in Eastern Germany*. University of Illinois, Urbana, 1999, Jeanette Z. MADARASZ: *Working in East Germany. Normality is socialist dictatorship 1961–1979*. Palgrave-Macmillan, London–New York, 2006.

⁴⁵ Christian OSTERMANN (ed.): *Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval behind the Iron Curtain*. CEU Press, Budapest, 2001.

⁴⁶ A magyar munkássággal kapcsolatos történeti, társadalomtudományi értelmezések historiográfiai áttekintését lásd VALUCH Tibor: *Munkás – társadalom – történet*. *Korall*, 2012/3. 5–17.

⁴⁷ HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest, 2004.

⁴⁸ MARK PITTAWAY: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 2012.

⁴⁹ BARTHA Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2009; BARTHA Eszter: *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2011.

⁵⁰ DEÁKY Zita: *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.

⁵¹ Ezek közül az egyik legújabb: RAINER M. János–VALUCH Tibor (szerk.): *Munkások '56*. 1956-os Intézet Alapítvány–OSZK, Budapest, 2017.

jukat,⁵² illetve dolgoznak még rajta, mint például Alabán Péter, Grexa Izabella és Papp Andrea a munka világával kapcsolatos társadalomtörténeti kérdéseken. Mindez lehetővé teszi számos fontos kérdés újragondolását, történeti ismereteink pontosítását, amihez a jelen összeállítás is fontos hozzájárulás lehet.

⁵² A teljesség igénye nélkül lásd VÁRKONYI-NICKEL Réka: *A Rimaiak Salgótarjában. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni kolóniájának életmódvizsgálata a két világháború közötti időszakban* (2015); KISS András: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében (1949–1953)* (2016); NAGY Péter: *Lokális társadalom – gyári társadalom. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig* (2015) című PhD-értekezéseit. Ez utóbbi 2016-ban már könyv formájában is megjelent. Lásd NAGY Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.